

ІДЕЯ СВОБОДИ В ЕКЗИСТЕНЦІЙНОМУ ВИМІРІ ДРАМИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «НА РУЇНАХ»

Анотація. У статті аналізується осмислення ідеї свободи в драматичній поемі Лесі Українки «На руїнах». Основна увага звертається на інтерпретацію ідейного змісту твору крізь призму базових категорій філософії екзистенціалізму.

Ключові слова: Леся Українка, свобода, філософізм, інтелектуальна драма, Біблія, інтерпретація.

Драматична поема Лесі Українки «На руїнах», як і «Вавилонський полон», «В дому роботи, в країні неволі», написана на основі біблійних тем, які головню пов'язані з історичними подіями в бутті єврейського народу. Апелювання авторки до книг «Старого Заповіту» закономірне в контексті її мистецьких пошуків та основних тенденцій розвитку української літератури кінця XIX – початку XX століття. За спостереженням В. Антофійчука, вітчизняне письменство в усі періоди свого становлення, утвердження та розвитку підкреслено орієнтувалося на Біблію, «яка сприймалася не тільки як джерело образів, але й як основа духовного буття нації...» [1, с. 312].

С. Тудор у ґрунтовній статті «Вихід слова» так мотивує наявність біблійних сюжетів у творчості Лесі Українки: «І коли зверталася до історії людства, щоб почерпнути з неї відповідні слова <...> для поетичних об'єктивізацій болю невольника, – чи не слід було чекати, що зустрінемо її біля джерел народу, книги неволі якого стали заповітом для народів і віків, невольницька пісня якого («На рідках Вавилону ми сиділи і плакали...») пішла з людством через віки і країни...?» [10, с. 133]. Духовна втеча з «дому неволі», «полум'яне мандрівне шукання свободи» – ось чим, на думку С.Тудора, пояснюється нахил Лесі Українки до екзотики, до «вічних» тем і мотивів, до поетичних мандрівок крізь віки.

Біблійні тексти були для Лесі Українки джерелом нових тем, мотивів, ідей, які дозволяли реалізувати власне авторський задум: віднайти в історії інших народів моменти, співзвучні долі української нації. Тому біблійний код співвідносимо з національно-екзистенційним розкодуванням, у якому визначається глибинний сенс свободи як важливої філософської категорії. Тут варто наголосити на історіософських орієнтаціях художньої свідомості письменниці, для якої осмислення історичних подій (чи то у світовому, чи в національному масштабах) було необхідним для розбудови її індивідуально-авторської картини світу. У такому контексті слушно видається думка Ліни Костенко про «дар історичної інтуїції», завдяки якому письменниця творила «в трьох вимірах – у вимірі сучасних їй проблем, у глибину їх історичних аналогій і в перспективу їх проєкцій на майбутнє» [5, с. 54].

Твір «На руїнах», яскравий зразок інтелектуальної драми кінця XIX – початку XX ст., має ряд науково обґрунтованих інтерпретацій, все ж про його екзистенційну значущість, глибинний сенсоторичний зміст ідеї свободи, закладеної в тексті, говорилося тільки епізодично.

Унікальною за своїм глибоким змістом, актуалізацією засадничих для мистецького доробку Лесі Українки ідей є вже згадана вище стаття С.Тудора «Вихід слова», в якій автор наголошує на сильному відчутті письменницею неволі рідного краю, «відчутті неволі як прокляття, що проникає в душу отрутою смерті» [10, с. 127].

Слід відзначити слушне зауваження М.Євшана, який вважає образ головної героїні драми пророкиці Тірци однією з «цілого ряду борців за повну вільну людину і за нове життя» [4, с. 155].

Серед сучасних дослідників, які вивчали ідейно-художню своєрідність драми «На руїнах», слід назвати Н.Банацьку [2], І.Бетко [3], Л.Масенко [7], А.Матющенко [8], А.Панькова і Т.Мейзерську [9] та ін. У працях цих науковців представлені різні інтерпретаційні лінії, що розширюють і поглиблюють попередні дослідження.

Назва драматичної поеми – «На руїнах» – актуалізує думку про межову ситуацію в бутті народу. Історично – це час «першого полону вавилонського» [11, с. 167]. Дія відбувається на руїнах Єрусалима, святого міста євреїв. Ремарки до драматичної поеми «На руїнах», як і до «Вавилонського полону», побудовані за допомогою принципу «мозаїки». «Мозаїчна» побудова картини страждань народу підкреслює екзистенційну ситуацію неволі: на руїнах колись величного міста зібралися люди «з різних сторін – хто з Іудеї, хто з Самарії. Одні побудували собі курені з каміння... та з іорданського очерету; другі – ропалюють маленькі багаття, гріються і щось варять; інші копають ями й ховають в них кістки, знайдені на давнім побиловиську...» [11, с. 167]. Візуальна картина доповнюється слуховими образами: «Чутно зітхання, приглушені ридання і здавлене шепотіння тих, що не сплять...» [11, с. 167]. Драматичне напруження посилюється і такою вражаючою замальовкою: «...Сонні здаються вбитими, а поле від того ще сумніше – воно мов тільки що після бою, наче вкрите трупом» [11, с. 167].

У драматичній поемі «На руїнах» межовою ситуацією, як і у «Вавилонському полоні», є ситуація неволі, що загрожує нації знищенням, смертю. Кризовий стан, у якому опинилися євреї, викликає в них відчай. Філософська категорія відчаю окреслює «екзистенційну ситуацію граничного буття, в якій людина переживає абсолютну неможливість подальшого існування у звичному буттєвому просторі» [13, с. 88].

У творі Лесі Українки відчай паралізує у бранців волю до життя. Будителем волелюбних поривань у душах євреїв виступає пророчиця Тірца. В образі Тірци актуалізується сильне особистісне начало. Це тип людини вольового чину, яка усвідомлює свою ідентичність як нерозривно пов'язану з буттям нації. Загострена самосвідомість героїні дозволяє їй бачити більше за інших. Володіючи сакральними знаннями, Тірца прагне піднести до свого рівня і співвітчизників.

Якщо постать Елезара зображується у виразній еволюції, у процесі його духовного зростання як співця поневоленої нації, то пророчиця Тірца «виступає з цілком сформованою життєвою програмою» [2, с. 116]. Усвідомивши свій патріотичний обов'язок, героїня прагне своїм пророчим словом підтримати зневірених людей.

Блукаючи серед співвітчизників по Йорданській рівнині неподалік руїн Єрусалима, Тірца для кожного знаходить потрібні слова. Так, жінок, чийх чоловіків забрали на невільничі роботи або вбили, вона закликає до праці. Дівчині, брат якої в Ассирії воює у ворожому війську, героїня радить дбати про себе:

... Дбай сама на себе,
то будеш вільна, – перед ворогами
не скажеш: “Хто мені одежу дасть?”
Не скаже ворог: “Я тебе вдягаю” [11, с. 168].

Зневіреному чоловікові, якому болить неволя рідної землі («Єрусалиме мій, Єрусалиме! / Ти вічна рано рідної країни!» [11, с. 170]), Тірца радить працювати. Героїня прагне донести до співвітчизників думку, що для здобуття свободи потрібні активні дії.

Ідея дієвості, руху, пориву, що втілюється в образі пророчиці, увиразнює віталістичний потенціал драми. Їй протиставляється ідея пасивізму, що в творі найповніше представлена в образі старого, який спить «камінним сном байдужого раба» [11, с. 172]. Це тип людини, яка не усвідомлює свого рабського становища, а тому і не прагне боротьби, не бажає визволення. Авторка дуже виразно окреслює суть такого рабства, вдаючись до яскравого порівняння:

Носив ярмо залізне Єремія
і думав, що воно найгірше в світі,
але якби пророк твій сон побачив, –
...його ярмо здалося б легшим туху... [11, с. 172].

Місткий образ кам'яного сну, на наш погляд, – символ пасивності та бездіяльності окремих пред-

ставників поневоленої нації, що є негативним фактором для об'єднавчих зусиль народу в його боротьбі за право на мирне, вільне життя.

Діалог між Тірцою та Співцем будується навколо образів пророка Єремії, арфи, на якій він колись грав, руїни на місці Єрусалима. Постать Єремії стає знаковою, коли йдеться про зруйноване місто, захоплення євреїв у полон.

До образу цього старозаповітного пророка авторка зверталася і в ліричних творах, написаних раніше аналізованих драм. Йдеться, зокрема, про поезію «Єреміє, зловісний пророче в залізнім ярмі!...», в якій образ Єремії постає своєрідним символом вічної туги над неволею єврейського народу.

До трактування постаті Єремії звертався й І.Франко. На думку письменника, Єремія – «се відгук важкого ко н а н н я юдейської держави, одна з найтрагічніших фігур, які знає людська історія, чоловік, що гаряче любить свій народ, не менше гаряче ненавидить Вавилон, а все-таки всю свою проповідь ... концентрує в тім, щоб наголосити своєму народові к о н е ч н і с т ь – п і д л я г а т и, к о р и т и с я ... Вавилонів» (Підкреслення авторські) [12, с. 187].

Спостереження І.Франка увиразнює основне, як на наш погляд, в семантичній структурі образу Єремії: ця постать – символ усвідомленої покори, рабства, що є результатом карі за гріхи проти Єгови. Єремія не бунтує, бо він сповняє Божу волю. Пророк розуміє неволю як необхідний етап духовного очищення, позбавлення від скверни.

У драмі «На руїнах» образ Єремії осмислюється у контексті націєтворчих шукань Лесі Українки. Знаковим є епізод, в якому Співець, знайшовши священну арфу, хоче відтворити «Плач Єремії», але безсилий це зробити. Тірца забирає арфу з його рук і кидає в Йордан із словами:

Я визволю тебе, свята руїно, –
це, може, станеться Господнє чудо,
що віднайде тебе рука гідніша... [11, с. 175].

Для Тірци «Плач Єремії» не актуальний. Щоб пробудити народ від сну неволі, треба інших пісень. Тому героїня і каже Співцеві: «Добудь нові слова, новії струни, / або мовчи – могили не співають...» [11, с. 176].

У цитованому уривку потребує окремого пояснення вираз «свята руїно», який пов'язується з образом священної арфи. Вже йшлося про те, що образ арф, які висять на вербах, є усталеним біблійним символом неволі. У драматичній поемі «На руїнах» Леся Українка надає цьому образу нового художнього навантаження. Простежити розвиток цього символу в тексті драми дозволяє аналіз поняття «руїна».

О. Шпильова доречно зауважує, що «вживаючи це слово і в прямому, і в переносному значенні, поетеса надає йому символічного звучання, робить його провідною, визначальною деталлю, вкладає в

нього особливий зміст» [14, с. 230]. Дослідниця послідовно розрізняє пряме і переносне вживання слова, наводячи цитати з тексту драми. Так, Леся Українка називає «руїнами» залишки розбитого і пограбованого Єрусалима. Це пряме значення слова. Далі авторка апелює до постаті пророка Єремії, який фігурує у творі як «співець руїни». Згодом відбувається свідоме перенесення визначення і на музичний інструмент Співця – арфу:

*Колись ти чув, як на пророчій голос
руїна озивалась. Я ж почула,
як ти, співець, хотів луною бути
оцій руїні... Дай їй суди!
(Бере арфу з рук здивованого співця)* [11, с. 175].

О. Шпильова приходить до висновку, що слово «руїна» вживається поетесою на означення «занападницького мистецтва», яке дослідниця однозначно кваліфікує як консервативне, антинародне [14, с. 231]. Оцінюючи систему художніх образів драми з позицій сучасного літературознавства, схиляємось до думки про те, що вираз «свята руїна» є логічним продовженням у ряді «зруйноване місто (тут Єрусалим виступає варіантом архетипу Дому) – пророк Єремія (співець зруйнованого Дому) – арфа (символ поневоленого Дому)». Асоціативно образ арфи пов'язується із сакральними знаками єврейського життєвого і культурного простору: Єрусалим (святе місто), Йордан (свята ріка), Сіон (свята гора), Єремія, Давид, Соломон, Дебора (святі пророки, духовні лідери нації) та ін.

Тірца називає арфу «святою руїною» ще й тому, що Співець не здатний видобути з музичного інструменту пісень, пройнятих віталістичним змістом:

*Колись живії, струни тяжко стогнуть
під мертвим доторканням мертвих рук;
живі слова, мов вітер в мертвих листі,
в плохих устах безсило шелестять* [11, с. 175].

Будучи людиною активної життєвої позиції, Тірца не може прийняти песимістичних настроїв Співця, який настільки поневолений руїною, що не здатний піднятися до усвідомлення свого патріотичного обов'язку. А.Криловець влучно називає позицію Співця пасеїзмом, якому протиставляє пасіонарність Тірци, що будить народ «з тяжкого сну національної летаргії» [6, с. 66].

Важливе місце в структурі аналізованої драми займає ідея національної єдності, яка пронизує всю творчість Лесі Українки. Художньо вона реалізується, зокрема, у сцені розмови Тірци із самарійськими та іудейськими пророками. Левіти і пророки належали до елітних кіл єврейського народу. Саме на еліту покладається надія в ситуації національної неволі. І коли між представниками елітних кіл немає єдності, така ситуація поглиблюється, призводячи націю до загрози знищення, смерті.

Тірца силою свого слова намагається відкрити цю істину ворогуючим самарянам та іудеям:

*...Вже пора,
щоб лев з ягням як браття поєднались.
Іудин лев нехай шакалів душить,
А не займа Господню отару* [11, с. 180].

Тірца прагне вказати шлях досягнення волі, і шлях цей – у творчій праці на рідній землі, у розбудовчих прагненнях, волелюбних пориваннях, і, головне, в єдності.

Метафорично процес здобуття свободи окреслюється як «сівба», «жнив». У рядках «Час братися до іншої сівби / і ждати інших жнив» [11, с. 180] вчуваються шевченківські ремінісценції. Образи, органічно пов'язані з українським календарним циклом праці на землі, увиразнюють думку про двовимірну вербальну дійсність у тексті драми: актуальна дія у творі – це події з «часів першого поноу вавилонського», вона екстраполюється на українську дійсність, на рівень української національної ідеї, яка прочитується у підтексті твору (аналогічна модель у «Вавилонському поноу»).

Монолог Тірци сповнений пророчих візій майбутнього. Авторка будує його на містких біблійних образах-символах («земля обітована», «стовп огняний», «скрижалі з неба», «сіонська пісня», «давній заповіт»), які моделюють часову опозицію «минуле-майбутнє».

Тірца закликає будувати новий Єрусалим. За влучним спостереженням А.Криловця, «її (Лесі Українки – О.К.) пророчиця не лише провіщає нову добу в історичному бутті свого народу, прагне мрію зробити дійсністю – подібно до Кассандри, Тірца наділена даром проскопії» [6, с. 67]. Героїня стверджує: «*Душа моя вже б а ч и т ь ту будову, / і знає серце, як її назвати: / в новім Єрусалимі храм новий!*» [11, с. 181].

Але ніхто не піднімається на заклики Тірци будувати новий Єрусалим. Пророчицю проганяють у пустелю. На думку Л. Масенко, «у цьому фіналі поеми зароджується мотив непочутого пророка, чийм правдивим передбаченням ніхто не йме віри, – мотив, що стане ключовим у драматичній поемі «Кассандра»» [7, с. 25-26].

Останні слова Тірци, попри те, що вона не знайшла розуміння у свого народу, виказують внутрішню силу героїні, незламність її духу, стійкість життєвої позиції:

*Дух Божий знайде сам мене в пустині,
А вам ще довгий шлях лежить до нього!*
[11, с. 182].

Водночас у цих словах звучить гірке усвідомлення того, що український народ ще не здатний ступити на шлях визволення.

Таким чином, у драматичній поемі «На руїнах» окреслюється парадигма буття нації в межовій ситуації. На основі біблійного сюжету авторка розбудовує цілий комплекс проблем національно-езистенційного плану, виносячи у центр худож-

нього зображення ідею свободи як необхідної умови буття українського народу. Важливу роль в аналізованому творі відіграє концепція національного героя, проводиря нації. У руслі цієї концепції моделюється образ пророкиці Тірци, людини, здатної „підняти” до свого рівня інших. Разом із відт-

воренням сильних типів людського характеру Леся Українка наголошує і на негативних рисах українського менталітету – пасивності, слабкій волі до життя, бракові вольового елемента в психічній структурі представників нації, що й призвели до болісної втрати свободи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антофійчук В. І. Євангельські образи в українській літературі ХХ століття / Володимир Іванович Антофійчук. – Чернівці : Рута, 2001. – 335 с.
2. Банацька Н. А. Національна рефлексія неволі // Леся Українка і національна ідея : зб. наук. праць / ред. Я. Поліщук та А. Криловець / Наталія Банацька. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. – С. 115–118.
3. Бетко І. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії ХІХ – початку ХХ століття / Ірина Бетко. – Zielona Góra : Kluow, 1999. – 160 с.
4. Євшан М. Леся Українка // Євшан Микола. Критика ; Літературознавство ; Естетика / упор. Н. Шумило / Микола Євшан. – К. : Основи, 1998. – С. 160–164.
5. Костенко Л. Поет, що ішов сходами гігантів / Ліна Костенко // Українка Леся. Драматичні твори. – К. : Дніпро, 1989. – С. 5–58.
6. Криловець А. „І встане люд, мов хвилі серед моря...” (Проблема національного визволення в драматичних поемах Лесі Українки „Вавилонський полон” і „На руїнах”) // Леся Українка і національна ідея : зб. наук. праць / ред. Я. Поліщук та А. Криловець / Анатолій Криловець. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. – С. 61–69.
7. Масенко Л. Т. У вавилонському полоні : Теми національної та соціальної неволі у драматургії Лесі Українки / Л. Т. Масенко. – К. : Соняшник, 2002. – 152 с.
8. Матюшенко А. Час героя : Українська драматургія першої третини ХХ століття / Анжела Матюшенко. – К. : ПЦ „Фоліант”, 2004. – 125 с.
9. Паньков А. Поетичні візії Лесі Українки : онтологія змісту і форми / А. Паньков, Т. Мейзерська. – Одеса : Астропринт, 1996. – 76 с.
10. Тудор С. Вихід слова (Єврейські мотиви в творчості Лесі Українки) // Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. Т. III / Степан Тудор. – К. : Видавництво АН УРСР, 1960. – С. 115–137.
11. Українка Леся. На руїнах // Українка Леся. Твори: У 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1976. – Т. 3.
12. Франко І. Я. Шевченко і Єремія // Франко І. Я. Збір. творів : У 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 35. Літературно-критичні праці (1903 – 1905). – С. 185–188.
13. Хамітов Н. Самотність / Н. Хамітов // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 544–545.
14. Шпильова О. Драматичні поеми Лесі Українки „Вавилонський полон” і „На руїнах” // Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. Т. III / Олена Шпильова. – К. : Видавництво АН УРСР, 1960. – С. 195–241.

Kuzma Oksana

The idea of freedom in the existential dimension of the drama by Lesya Ukrainka "Upon the ruins"

Summary: The article examines the idea of freedom in the dramatic poem by Lesya Ukrainian "Upon the ruins." The particular attention is paid to the interpretation of the ideological content of the work in the light of the basic categories of existentialism philosophy.

Key words: Lesya Ukrainka, freedom, philosophism, intellectual drama, Bible, interpretation.

Одержано 06.05.2017 р.